

DİLDE ÖRNEKSEYEREK TÜRETME VE TÜRKÇEDEKİ ÖRNEKLERİ

Analogic Creation in Language and Its Patterns in Turkish

Dilek ERENOĞLU*

Özet

Dildeki değişmelerden biri olan örnekseyerek türetme genel olarak farklı terimlerle tanımlanmış ve gramerde kural dışı bir türetme olarak belirlenmiştir. Bu yazıda, kendi yapısı içinde kurallı bir türetme olan örnekseyerek türetmenin yapısı üzerinde durulmuş ve açıklayıcı genel örneklerin yanı sıra Türkçedeki örnekleri de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örnekseyerek türetme, değişme, benzerlik, örnekseme.

Abstract

Analogic creation which is one of the changes in a language is generally defined using different term and identifiocal irregular derivation in grammar. In this study, it is stressed on analogic creation which is a regular derivation. Besides explainatory examples and Turkish examples were also given.

Key Words: Analogic creatinon, derivation, change, similarity, analogy

İnsanın var olduğu günden beri kullandığı dil ile ilgili pek çok soru sorulmuştur: Dil, ilk insanla var mıydı, nasıl gelişti, ayrı milletlerin ayrı dilleri nasıl meydana geldi, diller arasındaki benzerlikler nereden kaynaklanır...

Bilinen bir gerçek varsa o da dillerin doğuşlarından itibaren kurallı ya da kural dışı değişmelere uğradığıdır.

Berke Vardar, dildeki bu değişmelerin iki dönemde gerçekleştiğini belirtir:

“Bir dildeki sesler yavaş yavaş ve belirsiz bir şekilde değişime uğrar. Konuşanlar farkına bile varamaz bunun. Bireylerin telaffuz alışkanlıkları çocuklukta dili öğrenmelerinden sonra bütün ömürleri boyunca hemen hemen hiç değişmez. Demek ki, değişimler, genellikle dil öğrenirken ve nesilden nesile aktarılırken meydana gelir.” (Vardar: 63) Vardar’a göre, bu değişmeler, ses değişimleri gibi tamamen zihinseldir. (Vardar: 73)

Dildeki değişmelerden biri de örnekseyerek türetmedir.

Sturtevant, yeni sözlerin büyük çoğunluğunun türeme yöntemleriyle eski sözlerden şekillendiğini bunun için de ön ek türemesi, son ek türemesi, söz bünyesinde anlam değişmesi, ters türeme terimlerinin kullanıldığını ve bütün bu şekillerin bir örnekseyerek türetme sonucu olduğunu söyler. (Sturtevant: 113)

Berke Vardar, dildeki bu değişmeyi “örnekseme (analoji)” başlığı altında anlatmış, (Vardar:74) aynı terimi bir sözlük maddesi olarak yine “örnekseme” adıyla “Dile görece bir nedenlilik kazandıran örnekseme, bir örnek bulunmasını ve düzenli bir biçimde bu örneğe uyulmasını gerektirir.” şeklinde açıklar. (Vardar 1980)

* Dr., Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Saussure'ün "l'étymologie populaire" (halk etimolojisi) terimini Vardar, "yanlış köklenme" adıyla dilimize çevirmiştir. (Saussure 1978: 42) Saussure'e göre kökenlenme, eski biçimin bir yorumundan başka bir şey değildir. Bulanık da olsa, eski biçimin anısı, bozulma olayının kalkış noktasıdır. Yanlış kökenlenme, yalnız özel koşullarda gerçekleşir ve bireylerin tam anlamıyla özümleyemedikleri, az rastlanan, teknik ya da yabancı sözleri etkiler. (Saussure 1978: 44)

Zeynep Korkmaz bu değişmeyi, "yakıştırma" adı ile şöyle tanımlar: "Şekil ve anlam bakımından dildeki bazı kelimelerin örnek alınması ve yakıştırma yolu ile onlara benzetilerek yeni kelimeler türetilmesi, bir kelimedeki şeklin başka bir kelimeye aktarılması olayı." (Korkmaz 1992: 168)

Terim sözlüklerinde "örnekseyerek türetme" terimi için farklı adlar mevcuttur: Dilbilim Sözlüğü'nde "proportional analogy" teriminin nadiren "örnekseyerek türetme" ile eş anlamlı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. (Pei-Gaynor 1954: 177) Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde "örnekseme" terimi dört gruba ayrılarak tanımlanmıştır: 1. Madde örnekseme (özümlemeli örnekseme, iç örnekseme) 2. Şekil veya yapılaş örnekseme (yaratıcı örnekseme, dış örnekseme) 3. Sözlükçe örnekseme (orantılı örnekseme) 4. Anlam örnekseme. (TDK 1949: 151-152)

Örnekseyerek türetme terimi, "başka bir sözün türemişi olduğu sanılan bir sözden benzetme yoluyla yeni sözlerin oluşturulması" (Pei-Gaynor 1954: 25) olarak tanımlanan "back formation" terimi ile de örtüşmektedir.

R. L. Trask, "back formation" terimini üç gruba ayırır:

"1. Benzer bir ek grubundaki başka bir söz örneğinden yeni bir söz oluşturulması; "editor" den "edit", "sculptor" sculpt", pedlar"dan "peddle" gibi yazıdaki son ek -er ile benzemiş sözler. 2. Birleşik söz yapısını tekrar çözümleyerek halihazırda olmayan bir yapıyla birleşimin bir ögesinin değiştirilmesiyle söz oluşturulması; "sky-diving" den (asıl şekli) yeniden çözümlemeyle -ing'den yola çıkılarak "sky+dive" şeklinin yapılması. 3. Bu yollardan biriyle oluşan söz şekillerinin örnek alınması yoluyla söz oluşturulması. (Trask 1993: 26)

Sturtevant, daha ziyade belli istisnaların sık rastlanmayan düzenli fonetik kurallardan meydana geldiğini gördüğümüz bu durumu geçici olarak "analogical" diye nitelendirmiş ve böyle kullanmıştır. Ayrıca Herman Paul'ün bu süreci "analogy" olarak adlandırdığını, bazen bu durum için "proportional analogy" teriminin de kullanıldığını belirtir. Bununla birlikte Oértel'in örneğini "analogic creation" örneği olarak aktarırken bu sürecin aslında bir kaç yanlışta bulunduğunu ifade eder. Oértel'in örneği, oğlunun çocukluğunda geçirdiği bir kulak rahatsızlığı sırasında kulağına yaptığı bir ılık su uygulaması ile ilgilidir: Oğlunun, kulağına su çekerken "şuladım" anlamında "I have been irrigated" cümlesini kullandığını fakat, daha sonra burnuyla ilgili bir rahatsızlık sonucu aynı uygulama için bu kez "burunladım" anlamına gelen "I have been nosigated" cümlesini kurduğunu anlatır. Bu örneğin sonunda çocuğun "irrigated" sözüyle "ear" (kulak) sözü arasında bir ilgi kurarak ona uygun yeni bir söz yarattığını belirtmektedir. (Sturtevant 1964: 97)

Sturtevant'ın şu örneğinde de aynı algı izlenmektedir: "Rahip, bölgesindeki genç çocuklarla karşılaşır ve onlara adlarını sorar: Birincisi "Sam" der, rahip doğrusunun "Samuel" olduğunu söyler. İkinci çocuk "Lem" der, "Lemuel" diye düzeltir rahip. Üçüncüsü hemen "Jimuel" cevabını verir. Gerçekten Jim'in mantığına göre düşünülürse; Sam: Samuel, Lem: Lemuel, Jim: Jimuel olur."

Buna göre Sturtevant, her bir örneksemeli değişimin nispeten kabul edilir yeni bir form yarattığını ve örnekseyerek türetmenin dile adapte edilerek meydana geldiğini ifade eder. (Sturtevant 1964: 98-99)

Robert ve Lehiste, “dilde önceden bulunan yapı örneği temelinde “analogic creation” yolu ile ortaya çıkarılan benzer yeni örneklerinin veya “analogic extension” yoluyla tekrar yer alan eski örneklerin aslında tarihi analogi olduğunu belirtirler. (Robert ve Ilse 1982: 60)

A. Cevat Emre, “türeme şaşırması” başlığı altında “uyukla-” örneğini şöyle tanımlamaktadır: “uyumak” yanında “uyuklamak” vardır ki, şekilce daha ziyade soğuklamak fiiline benzer; halbuki “uyuk” diye bir sıfat yoktur. Bu hadiseye Hint-Avrupa dilbiliminde “derivation rétrograde” (ters türeme) veya “inverse” (ters durum) denilmektedir, dilde tuttuğu yer büyüktür. (Emre 1942: 46-47)

“inverse derivation” terimini, Sturtevant, “analogic creation”un bir alt başlığı olarak açıklar ve türemenin bu türünün diğer türeme şekillerinden farklı olmadığını fakat sonuçlarının değişik olmasından dolayı bu şekilde belirtildiğini ifade eder. (Sturtevant: 20)

Thompson’un “ters-türetme” terimi için verdiği örnek de şu şekildedir: “İngilizcedeki “cherry” sözünün Eski Fransızcadaki “kiraz” anlamına gelen şekli “chêrise” biçimindedir. Bu söz Orta İngilizceye /çeriz/ sesletmesi ile aktarılmış fakat sondaki /z/ sesinin İngilizcede çokluk eki olmasından dolayı teklik biçimi /çeri/ olarak düşünülmüştür.” (Eugene: 176)

Thompson, bu düzleme işinin neden “to be” gibi aykırı bir fiili düzene sokamadığı “am, is are, were, be” yerine sadece “be” kullanılmadığı sorusunu şöyle cevaplandırır: “Dilde çok sık kullanılan sözler daha bir dayanıklı olur düzlemeye karşı; benzetmeli düzleme veya çizgiye getirme bu gibi sözlerle pek işlemez. İşin hoş tarafı bu durum yalnızca İngilizcede yoktur, birçok dilde bulunan aykırı biçimler büyük bir çoğunlukla dilin en fazla kullanılan söz veya söz takımları olmaktadır.” (Eugene: 177)

Eski Fransızcadaki “crevice” sözü, küçük bir tür istakoz anlamına gelen “crayfish” şekline dönmüştür. Bu hayvanın deniz ürünü olması sebebiyle “fish” yani “balık” adını taşıması gerektiği düşünüldükçe söz değişikliğe uğramıştır. (Eugene: 173)

Saim Ali Dilemre, “Şekil Evolüsyonu ve Analojiler” başlığı altında, analoginin anlam bakımından birbirine alakası olan sözlere aynı şekli vererek kullanılmasının kolay bir “anlam sistemi” kurduğunu, bunun büyük bir ihtiyaçtan doğduğunu ve bu ihtiyacın dilin mekanizmasını kolaylaştırdığını ifade ederek şu örneği verir: Fransızca “quef” (yumurta), sıfat olursa “ovel” (yumurtamsı) olur, “bouef” (öküz) sözü tıpkı onun gibidir, niçin “boval” (öküzümsü) olmasın?” (Dilemre 1942: 99)

Osman Nedim Tuna, “örneklenme (örnekseme-analogie, analogy-)” adıyla belirlediği terimi, “belli bir şeklin veya fonetik eğilimin etkisiyle, benzer sözlerde, aynı şekil veya fonetik eğilimin genelleşmesi olayıdır” şeklinde açıkladıktan sonra sınıflandırır:

“I. İç Örneklenme

1. Gerçek örneklenme (gramatikal)

- a) Ses örneklenmesi (fonetik): kidin > kiyin
 - b) Ses-şekil örneklenmesi: ben+iñ+se- > benimse-
 - c) Şekil örneklenmesi: Fr. mekanizasyon / atmasyon
2. Mana örneklenmesi: süt beyaz / züt siyah

3. Yanlış örneklenme (analogy fosse): +sA (bir şeyi istemek) ve +sI (... gibi saymak) eklerinin yakınlığından meydana gelen sözler: küçümse- / mühim+se- (mühim+si)

II. Dış Örneklenme (Analogie Logique) / Yaratıcı Örneklenme (Logicial Analogy)

1. Şekil örneklenmesi: inam / uzam, biçim / yayım, yüksün- / gereksin-

2. Mana örneklenmesi: yansı-, gerçekle-

III. Yazı Örneklenmesi: eder >eyer / eğer, ödle > öyle / ögle” (Tuna 1986: 50-52)

-msa eki ile azımsa-, özümse-, küçümse-gibi birkaç sözden yola çıkılarak yapılan, fakat bu kez dilimizin yapısında örneği olmadığı halde gülümse-çekimse-, anımsa- sözlerindeki gibi fiil köküne aynı ekin eklendiği görülmektedir. Ayrıca azımsa-, özümse-, küçümse- gibi örneklerin ben-im-se- sözündeki iyelik ekine benzeyerek meydana gelmiştir. Muharrem Ergin bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“-msa, -mse yapsa veya olma ifade eden fiiller yapar. İşleklik sahası geniş değildir. Ancak birkaç misalde görülür. az-ı-m-sa-, ben-im-se-, iyi-m-se-, kötü-m-se-, küçü-m-se- misallerinde bu ek vardır. gül-üm-se- fiili de bu misalleri andırıyor. Fakat onda -mse eki bir fiilden fiil yapma eki olarak görünmüyor. -mse ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve gül-ü-mse-’nin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse gül- fiilinden -m ile yapılmış bir isim -se ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir.” (Ergin: 174)

Ergin’in gülümse- fiilinin meydana gelişi ile ilgili bu değerlendirmesini de örnekseyerek türetme örneği olarak değerlendirmek mümkündür.

“birliktelik” sözü, isimlere eklenen -ilk ekinin -te bulunma durumuna isim gibi düşünülerek eklenmesiyle meydana gelmiş bir yapıdır. Bu yapı, -ilk eki almış normal bir isim gibi çekim eklerini de kullanmaktadır.

“yaşıt” sözüne benzetilerek “koşut”, “korkunç” sözüne benzetilerek “ilginç”, “kurultay” sözüne benzetilerek “danıştay, sayıştay, yargıtay” sözleri yapılmıştır. (Korkmaz 1992: 168)

“gardrop” sözü Fransızcadaki anlamı ile “elbise saklayacak yer” demektir. Ama bu yer dolaba da benzediğinden Türkçede buna çok kereler “gardolap” denmektedir. (Eugene: 173)

Bazı halk ağızlarında rastlanan “süt mavi, züt kahverengi ...” sütün beyaza olan pekiştiriciliğinden yola çıkılarak yapılmış sözlerdir. (TTK 1978: 3727) Bundan başka “vefakar” ve “fedakar” sözlerinin taşıdıkları iyilikçi anlamdan yola çıkılarak “cefakar” sözünün asıl anlamının tersine bir anlamla türetilmesi örneği de vardır. (TDK 1949:152))

Doğan Aksan, “uzak çağrışımlar” terimi adıyla örnekseyerek türetmeyi tanımlar ve örnekler:

“Bizim “uzak kavram bağlantıları” olarak nitelendirdiğimiz bu öğeler kimi zaman dilde “sapma’lar ve yeni türetme’lerle de sağlanmaktadır. Cemal Süreya’nın bir kitabına ad olan şiiri Üvercinka adını taşır. Bu, Türkçe olmayan, şairin türettiği bir öğedir. Üvercinka, herşeyden önce güvercini çağrıştırmaktadır. Sözün sonundaki -ka ise İslav kadın adlarına eklenen bir küçültme ekidir. Gerek güvercin tasarımı gerek İslav kadınları imgesi şiirde dinleyenin zihninde değişik ve zengin bir tasarımlar yumağı oluşturmaktadır. (Aksan 1995: 105)

Berke Vardar’a göre, örnekseyerek türetmenin yol açtığı değişmelerin hareket noktası her zaman geleneksel bir unsurdur, fakat dili kuran unsurların geleneksel olması, dil sisteminin derin değişmelere uğramasını önlemez. (Vardar: 76)

Nida Eugene, Thompson'un, benzetme işleminin dilde en çok nereler denge durumundan çıkmışsa orada iş gördüğünü, dilin genel yapısı dışına çıkan yerlerin bir bakıma "düzlenerek" çizgiye getirildiğini ifade ettiğini belirtir ve örnekseme işlemi için şu sonuca varır: "Gördüğümüz gibi dilin hangi parçası olursa olsun, ister sesleri isterse gramer yapısı hepsi birden benzetme işleminin etkisi altına girebilmektedir. Benzetme işlemini durdurmanın tek yolu, dili dondurmaktır. Bir dil, ancak "ölü" olduğu zaman benzetme yolu ile değişme olayı da ortadan kalkar." (Eugene: 174)

Hoenigswald, "analogic" terimini pek çok söz için düzensizliğin kaynağı olarak gösterirken "analogic ceration" terimini, linguistik buluşun çeşitli yollarından biri olan türetme olarak kabul eder. (Hoenigswald 1965: 47)

Sturtevant, bu durumu iki uçlu bir paradoksa benzetir: 1. Fonetik kanunlar düzenli fakat bu değişim düzensizdir. 2. Örnekseyerek türetme düzensiz fakat oluşum düzenlidir.

Dil sisteminin bir eseri olan "örnekseyerek türetme" gramer bakımından kural dışı sayılan ve sık kullanılan sözler türetme yoludur. Dilin gramer yapısından yararlanarak dilde var olan bir yapı örneğinden yerli bir örnek yaratmasıdır ya da önceden var olan eş yapılar temelinde eski eş yapıların yer değiştirmesidir.

Kaynaklar

- 📖 Aksan, Doğan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınları, Ankara 1995.
- 📖 Dilemre, Saim Ali, *Genel Dilbilgisi Dil Evolüsyonları Ural-Altay Dilbilgisi*, Alâaddin Kural Bas. Ankara 1942.
- 📖 Emre, Ahmet Cevat, *Türkçenin Yapılışı Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Mat., İstanbul 1942.
- 📖 Ergin, Muharrem *Türk Dilbilgisi*, Bayrak Bas. İstanbul 1992.
- 📖 Eugene, A. Nida, *Dilbilim Üzerine Tartışmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973.
- 📖 Hoenigswald, Henry M., *Language Change and Linguistic Recanstruction*, The Un. of Chicago Press, Chicago and London 1965.
- 📖 Jeffers, Robert, J. and Lehiste, Ilse, *Principles and Methods for Historical Linguistics*, England: The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London 1982.
- 📖 Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 Pei, Mario A. and Gaynor Frank, *A Dictionary of Linguistics*, Philosophical Library, New York 1954.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Cours De Linguistique Générale*, Payothèque, Paris 1973.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Course in General Linguistics* (Çeviren: W. Baskin), Mc Grow-Hill Book Company New York, Toronto, London, 1966.
- 📖 Saussure, Ferdinand De, *Genel Dilbilim Dersleri II*, (Çev. Berke Vardar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- 📖 Sturtevant, E. H., *Linguistic Change*, The Universty of Chicago Press, Chicago and London.
- 📖 Sturtevant, Edgar. H., *An Intoduction To Linguistic Science*, Yale Un. Press, New Haven and London 1964.
- 📖 Türk Dil Kurumu, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1949
- 📖 Trask, R.Lawrence, *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London 1993.
- 📖 Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Bısmevi, Ankara 1978.
- 📖 Tuna, Osman Nedim, *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları "Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)"*, Malatya 1986.
- 📖 Vardar, Berke, *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*, Dönem Yayınları, İstanbul.
- 📖 Vardar, Berke Yönetiminde Güz, N., Öztokat, E., Rifat, M., Senemoğlu, O., Sözer, E., *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980